

ՆԱԽՐԴ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏՔԻ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅՈՑ ԻՐԱՊԱՏՈՒՄ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ

Հայ ժողովրդական հեքիաթները հարուստ են բարոյախրատական պատումներով, բարոյական դասեր ու կենսական խրատներ պարունակող զանազան դիպաշարերով, ուր տարբեր միջոցներով հերոսներին խրատներ են տրվում (խրատները գնվում են դրամով, տրվում են մահացող հոր կամ անցորդ ծերունու կողմից՝ և այլն), դրանցից օգտվելով՝ հերոսը խուսափում է դժբախտություններից: Մի առանձին շարք են կազմում այն հեքիաթները, որոնցում խրատը չի տրվում ուղղակիորեն, այլ բխում է հեքիաթի բովանդակությունից՝ երբեմն ամփոփվելով կարճ բարոյախրատական վերջաբանով: Հեքիաթի միջոցով խրատելու և բարոյականություն քարոզելու՝ ժողովրդի մտածողությանը բնորոշ լինելու մասին են վկայում այս տեսակի պատումների տարբերակների մեծ քանակը՝ գրի առնված Հայաստանի ազգագրական ամենատարբեր շրջաններից:

Բարոյախրատական հեքիաթներում իրենց ուրույն տեղն ունեն կրոնական թեմաներով դիպաշարերը, որոնք հայոց հեքիաթների իրապատում տեսակի համեմատաբար ուշ ձևավորված մնուշներից են և պայմանավորված են հայ ժողովրդի կրոնական շերտետանգությամբ: Իհարկե, այս պատումները միայն հայկական չեն. դրանցից շատերը ընդհանուր պյուծեններ են և Աարմե-Թոմփսոնի՝ հեքիաթների դասակարգման միջազգային ուղեցույցում «կրոնական հեքիաթներ» խորագրով գետեղված են 750-779 համարների մեջ:

Ժողովրդական հեքիաթների հենքի վրա հյուսված լինելով՝ այս պատումները մեծապես կրել են մակ կրոնական գրական ժանրերի՝ վարքերի, վկայաբանությունների, սրբերի մասին գրույցների ազդեցությունը, որոնցից շատերը սիրված են եղել և ընթերցվել են ժողովրդական «լսարաններում»՝ այս կամ այն չափով թափանցելով մեծ ժողովրդական բանավոր ավանդության մեջ:

Քրիստոնեական հավատքին առնչվող հիշյալ խոհախրատական հեքիաթներում հիմնականում հորդորվում է ապավինել ոչ թե երկրային տերերին, այլ Երկնային Տիրոջը, միշտ եկեղեցի հաճախել, չմոռանալ աղոթել և փառք տալ Աստծուն, բարություն գործել և դրա դիմաց արժանանալ աստվածային շնորհների:

Այսպես, մի շարք հեքիաթներում հոր կողմից որդուն տրված խրատ-պատվիրաններից մեկը հորդորում է եկեղեցու զանգի ձայնը լսելուն պես բոլոր գործերը թողնել և գնալ Աստծո տուն: Արկածային թափառումների ընթացքում այս հերոսին սպանելու նպատակով ծուղակ է լարվում: Իր համար ճակատագրական պահին մա լսում է եկեղեցու զանգի ձայնը և փոխանակ պայմանավորված տեղը գնալու, որտեղ մրան կործանում է սպասվում, գնում է եկեղեցի և փրկվում մահից: Մեզ հայտնի է դիպաշարի երկու տարբերակ՝ արարատյան բարբառով՝ «Հոր իրեք խրատը»¹ և «Հոր տված իրեք խրատ» (հ. 2, № 45, էջ 465-486):

¹ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, ակադեմիական բազմահատոր ժողովածու, հ. 3, № 7, էջ 105-116: Այս բազմահատորից (1959-1999) հեղադրված մեջբերումները կծանոթագրվեն շարադրանքում:

Մեկ այլ պատումում առաջ է քաշվում այն գաղափարը, որ պետք չէ ապավինել երկրային տերերին և նրանցից բարիք ակնկալել, այլ պետք է Աստծո ողորմությունը հայցել, որովհետև կյանքում ամեն ինչ աստվածային կամքով է կատարվում: Այսպես. թագավորը երեք ընկերներին առաջարկում է խնդրել իրենց համար ցանկալին: Երրորդ ընկերը հրաժարվում է թագավորի շնորհից՝ ասելով, որ ինքը Աստծուց է խնդրում՝ «թագավորաց թագավորից, որի ձեռի վրա ձեռ չկա»: Թագավորը նրան պատժում է «ամբարտապանության» համար, իսկ առաջին երկու ընկերներին մեծ հարստություն տալիս, իր աղջկան ամուսնացնում նրանցից մեկի հետ և ճանապարհ դնում: Ծանապարհին առաջին երկու ընկերներին դժբախտություն է պատահում և ողջ հարստությունն ու թագավորի աղջիկը մնում են երրորդ՝ Աստծո շնորհին ապավինած ընկերոջը: Հայտնի են պատումի Մուսա լեռան, Մշո և Թալինի ազգագրական շրջաններից գրառված տարբերակներ («Երեք տղաների հեքիաթը»², «Ես աստծու օղորմութեն կհո՛ւզիմ» (հ.13, № 46, էջ 368-374), «Իրեք դղի հեքիաթը»³):

Երկրային տերերի անզորության գաղափարն է շեշտվում նաև հետևյալ պատումում. մեծամիտ և իրեն ամենագոր կարծող թագավորին պատժելու նպատակով Աստված ուղարկում է իր հրեշտակին, որը զրկում է նրան իր ողջ ունեցվածքից և մի օրում մուրացիկ դարձնում: Թագավորը համոզվում է, որ ինքը անզոր է Աստծո դեմ («Մեծամիտ թագավոր», հ. 13, № 47, էջ 375-378):

Մի շարք հեքիաթներում արտահայտվել է միշտ աղոթքով Աստծուն դիմելու և փառավորելու հորդորը: Այս խմբի հեքիաթներից մեկում նախասահմանված ժամին հրեշտակապետը գալիս է մի մարդու հոգին առնելու: Վերջինս ժամանակ է խնդրում աղոթելու: Հրեշտակը, տեսնելով մարդու բարեպաշտությունը, ներողամտությամբ հեռանում է («Հոգեառ», հ. 7, № 68, էջ 205-206): Մեկ այլ հեքիաթում Աստծուն միշտ փառք տվող մարդու առջև դրված քարից ոսկի է թափվում⁴ և այլն:

Քրիստոնեական բարոյախոսության մեջ աղքատներին և ընչազուրկներին ողորմություն շնորհելու բազմիցս կրկնվող խրատ-պատվիրանը հայոց հեքիաթներում արտացոլվել է տարբեր դիպաշարերով: Դրանցից մեկում ըստ կանխագուշակության հերոսը պետք է մահանա: Նա ողորմություն է տալիս իրենից փոք մուրող աղքատին, և Աստված նրան բաշխում է իր կյանքը («Թագավորն ու դարվեջ», հ. 12, № 25, էջ 160-163):

Մի շարք հեքիաթներում Աստծո ողորմությանը արժանանում են ոչ թե նրանք, ովքեր ուխտ են գնում Երուսաղեմ, այլ նրանք, ովքեր կերակրում են աղքատներին: Այսպես, մի հեքիաթում ընտանիքի բոլոր անդամները գնում են ուխտի, բացի հարսից: Տանը մնացած հարսը խղճում և կերակրում է հարևանի քաղցած հարսին: Ետ եկած ընտանիքի անդամները ասում են, որ Երուսաղեմի ճանապարհին տեսել են իրենց հարսին, որն իրենցից առաջ էր գնում («Երուսաղեմ դու գնացիր», հ. 2, № 44, էջ 461-464):

Չնայած խոհախրատական բնույթի հեքիաթներում գողության հանդեպ ժողովուրդը բացասական վերաբերմունք է արտահայտում, սակայն ներողամտաբար է վերաբերվում

² Վերծի՛ն Սվազյան, Մուսա լեռ, «Հայ ազգագրություն և բանասիրություն» (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. 16, № 20, էջ 78-79:

³ Ռախա Խաչատրյան, Թալին, ՀԱԲ, հ. 19, Եր., 1999, № 5, էջ 49-51:

⁴ Գարեգին Սրվանդության, Երկեր, հ. 1, Եր., 1978, էջ 189:

«Քննարկվող նյութի առումով ուշագրավ է մաս քրիստոնեական թեմաների անմիջական ազդեցությամբ որոշ դիպաշարերի փոխակերպման փաստը: Այսպիսի փոխակերպման ցայտուն օրինակ են Աստծո մոտ գանգատ գնացող անխելք մարդու մասին սյուժեի ուշ ձևավորված տարբերակները: Հեքիաթի դասական բովանդակությունը, որ հայտնի է մաս Հովհ. Թումանյանի հիմնադիր մշակմամբ, հետևյալն է. աղքատ մարդը գնում է Աստծո մոտ՝ բախտ խնդրելու: Աստված բազում հնարավորություններ է բացում մարդու առաջ՝ հարուստ և երջանիկ ապրելու համար, սակայն անխելք մարդը չի օգտվում այդ հնարավորություններից և վերջում կեր է դառնում քաղցած գալլին: Ուշագրավ է, որ սյուժեի վաղ տարբերակներում անխելք մարդը գնում է ոչ թե Աստծո, այլ դովլաթի («Անխելք մարդ»⁷) կամ բախտ գրողի մոտ («Բախտ գրողը»⁸):

Հայոց հին հավատալիքներից բանահյուսություն թափանցած այս կերպարները հետագայում փոխարինվել են ճակատագրի և բախտի միակ տնօրենի՝ Աստծո կերպարով: Դիպաշարի առավել ուշ ձևավորված տարբերակները կտրուկ փոխակերպման են ենթարկվել: Այսպես, Գ. Սրվանձտյանցի գրի առած «Բյուրապատիկ»⁹ հեքիաթում դարձյալ սյուժեն Աստծո մոտ ունեցվածք խնդրելու գնացող մարդու մասին է, սակայն այս դեպքում հերոսի՝ ճանապարհին հարստամալու հնարավորությունները չօգտագործելը դիտվում է ոչ թե իբրև անխելքություն, այլ բարեպաշտություն, քանի որ մարդը չի ուզում «հարամ» ճանապարհով դրամ ձեռք բերել, որի համար էլ Աստված մրան ունեցվածք է տալիս: Սրվանձտյանցի գրի առած այս հեքիաթին մոտ է մաս Հանյանի գրի առած «Խաչ շալկող տղին հեքիաթը»¹⁰: «Անխելք մարդու» դիպաշարին մոտ այս պատումում ևս խաչը շալկած Աստծու մոտ գնացող տղան վերադարձին բախտավորվում է, կրթություն ստացած չլինելով՝ սկսում է գրել և կարդալ: Անշուշտ տարբերակի ընտրության (չի բացառվում մաս՝ դիպաշարային որոշ մոտիվների հավելումների) հարցում մեծ դեր է խաղացել գրի առնողի հոգևորական լինելը: Ուշագրավ է, որ Հանյանի գրի առած հեքիաթների զգալի մասը կրոնական թեմաներով են:

Կրոնական արծարծումներն իրապատում հեքիաթներում դրսևորվել են մաս ուղղակիորեն. աստվածաշնչյան որոշ դիպաշարեր մասնակի փոխակերպումներով պատմվում են որպես հեքիաթ: Այսպիսին է, օրինակ, Նոյի՝ ջրհեղեղի պատմության հետևողությամբ ստեղծված հեքիաթը («Ծիրհեղեղը», Բ. VII, № 45): Աղքատ Ղազարոսի հարության մասին աստվածաշնչյան ասքը («Իմաստուն Ղազար», Բ. VII, № 62), որը մկատելի երգծական գունավորում է ստացել, սակայն պահպանել է մաս իր հրաշապատում բնույթը. Ղազարոսի քույրերի խնդրանքով Քրիստոսը գնում է գերեզման և պատվիրում. «Ղազար, տուս եք, քյինա տուն»: Գերեզմանոցի բոլոր Ղազարները կենդանանում են: Քրիստոսն ասում է. «Ես այսքատ Ղազարին ըմ ասում, թող մեմակ մա տուս կյա»: Բոլոր Ղազարները մորից մահանում են, և մնում է միայն աղքատ Ղազարը: Անդրաշխարհում եղած Ղազարը վերադառնում է իմաստուն դարձած (անդրաշխարհում լինելն ու այնտեղից գերբնական ունա-

⁷ Գաբրել Սրվանձտյանց, Եզվ. աշխ., էջ 185-186:

⁸ Գ. Տեր-Աղևքստեղյան, Թիֆլիսեցոց միավոր կյանքը, Թիֆլիս, 1884, № 13, էջ 376-378:

⁹ Գաբրել Սրվանձտյանց, Եզվ. աշխ., էջ 186-189:

¹⁰ Ն. Մ. Հաճյան, Եզվ. աշխ., № 20, էջ 81-88:

